MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXVI. ÉVF. 1930. MÁJ.—JÚN. 5—6. SZÁM

A *határ* szóról.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a *határ* nem eredeti magyar szó. Arra azonban, hogy mely idegen nyelvből való átvétel, megoszlanak a vélemények. A többség nézete szerint német jövevényszó volna. Ilyen értelemben a szóról több ízben is legutóljára SIMONYI írt Nyr. XLIII, 3: „A szláv hatás után nyomban következett az erős német s a szintén tetemes olasz hatás. Az előbbinek rendkívül nagy voltát már csak ez a három fontos szó is eléggé bizonyítja: *föld, rét, határ = Feld, Ried, Hotter.*" Hasonlóan ír SIMONYI a három szóról a Nyr. XLIX, 100 és még régebben Magyar Nyelv[2] 81 és Ungarische Sprache 66.

Azt, hogy a *határ* szó német eredetű, régebben én is vallottam (LUMTZER—MELICH, DLw.). Most azonban, hogy az EtSz. munkálatai közben e szóra vonatkozó állításokat újból bírálnom kellett, azt láttam, hogy a kérdés nem lehet eldöntött. Sőt most az a nézetem, hogy a *határ* sem német, sem pedig germán eredetű jövevényszó nem lehet. Olyan szó ugyanis, amelyből az ómagy. *chatár*, későbbi és mai magy. *hotár*, *határ* fennakadás nélkül megfejthető volna, a Magyarországon kívüli németségnek sem a mai, sem a régi nyelvében nincsen. Egy Magyarországon kívüli ném. *hotter* vagy *hattert* szó a nagy német szótárakban nem található (GRIMM, DWb.; M. HEYNE, DWb.; WEIGAND—HIRT, DWb.[5]; H. PAUL, DWb.[2]; SCHMELLER, BayWb.[1] stb.), jeléül annak, hogy a Magyarországon kívüli németség e szót nem ismeri.

A magyarországi németség nyelvében azonban megvan a szó; vö. erd. szász *hâtərt*, *hâttərt* 'weichbild, ortsgebiet, feldmark' (KISCH, VglWb.; JACOBI J., Magyarische Lehnworte im Siebenb. Sächsischen, megjelent a segesvári ág. ev. gimnázium 1894/5. évi értesítőjében) | szep. ném. *hattert* 'gebiet, grenze', így már 1641-ben is: „Kaysmærcker vnd Leibitzer *hattert*" (FRÖLICH, Landszmann Kap. VII.)[1]; *hatterthaufen* (LUMTZER—MELICH, DLw.) | felsőmagy. ném. *hotter* 'ua.', hienc *hotter*, *hottâ* 'ua.' (JACOBI i. h.).

Ezt a magyarországi német szót és vele a magy. *határ* és az alább idézendő szláv *chotár*, *határ*, *kotár* szavakat több német szóval összekapcsolták a kutatók abban a feltevésben,

[1] Ez adatot PETZ GEDEON tanár úr szívességének köszönöm.

hogy a szavak végső forrása mégis csak a német nyelv. Erre vonatkozólag a következő egybevetéseket ismerem.

A végső forrás: *1.* Ófn. *ahta* 'feld, landeigen, liegendes gut, ackerlehen' (JACOBI i. h.; LUMTZER—MELICH i. m.; vö. az itt közölt *Hetters c h e i d*, *Etters c h e i d* stb. helyneveket). — *2.* Ófn. *huntari* 'hundertschaft, abteilung eines ganzes' (l. MIKL., EtWb. 86; a horvát Akadémia nagy szótára *hȁtár* szó alatt és a német szóra HOOPS, Reallex.[1]). — *3.* Ófn. *kataro, gataro*, kfn. *gater*, úfn. *gatter* 'verschränkte stäbeverbindung als tor, schranke oder zaun' (MIKL., EtWb. 86; BERN., EtWb. 386; JACOBI i. h.; horv. Akadémia nagy szótára i. h.). — *4.* BERN., EtWb. 386 szerint végső forrás ném. *hotte* 'geflochtener korb'; *hotter* 'geflochtener zaun, hürde'. Forrásaimban *hotter* szót nem találok, a *hotte-*, *hutte-*ra meg vö. ném. nyelvj. (alem., rajnai ném.) *hotte* 'hölzerne bütte, die man auf dem rücken trägt', svájci ném. *hutte* 'rückenkorb aus weidengeflecht' (ném.-ből fr. *hotte* 'tragkorb') (WEIGAND—HIRT, DWb.[5]). — *5.* Osztr. ném. *kotter*, JUNGMANN cseh szótárában *chotár* alatt. Szerinte a ném. szó ugyanazt jelentené, amit a szláv (tót) *chotár* 'territorium, gebiet'. De vö., hogy az osztr. ném. *kotter* a. m. 'behälter; stube' (SCHMELLER, BayWb.) és vö. magy. *kóter* 'gefängniss' tréfás használatban. — *6.* Angolszász *hedar* JUNGMANN cseh szótárában *kotár* és *chotár* alatt. Szerinte az angolszász szó a. m. 'grenze'.

A magyarországi ném. *hattert*, *hotter* stb. az idézett szavakkal azonban sem alakjára, sem jelentésére nem azonos, illetőleg a közölt szavakkal az eredet szempontjából nem függhet össze. A magyarországi ném. *hattert*, *hotter* — írja fentebb idézett értekezésében JACOBI GYULA — mindaddig magyar eredetű szónak tekintendő, amíg valamely Magyarországon kívüli német szóval való azonosságát vagy vele való összefüggését az eddigieknél nagyobb valószínűséggel nem sikerül kimutatni.

A magyar *határ* szó tehát nem jöhetett a magyarországi német *hattert*, *hotter* szóból, s nem jöhetett az *1—6.* alatt idézett német, illetőleg angolszász szavakból sem.

Az ómagy. *chatár*, későbbi és mai magy. *hotár* > *határ* szóhoz hasonló jelentésű és hasonló hangalakú szó van a magyarországi német nyelvjárásokon kívül a következő nyelvekben is:

A) Oláh *hota·r* (alakv. *ota·r*, adatok a XIV. század óta; l. TREML, Die ung. Lehnwörter im Rum.: UngJahrb. IX, 290) 'grenze; gebiet' (TIKTIN, Wb.).

B) Morvaországi valach és (?) tót nyelvj.: *chotár* 'feldmark, gebiet' (BERN., EtWb. 386), *chotářit'* 'angrenzen'

[1] A ném. *hundertschaft* szó fontosságára s vele HOOPS, Reallex.-ra szintén PETZ GEDEON tanár úr hívta fel a figyelmemet.

(Bartoš, Dial. mor. I, 218) | tót *chotár* (alakv. *chotar*, *hatar*, *hotar* Czambel, Slov. reč) 1. 'territorium civitatis vel pagi, gebiet' (Jungmann); 2. 'grenze, limes' (Záturecký, Slov. príslovi; Czambel i. h.) | lengy. nyelvj. *hotár* (alakv. *hator*) 'viehweide, trift' (Bern., EtWb. 386) | kisor. *chotár* 'land' (Bern. i. h. és Hrinčenko; *ch'itár'*, gen. *-rja* 'grenze' uo.); Mikl., EtWb. és Hrinčenko szerint e szó csakis a lemki, verchovinci és hucul nevű kisoroszoknál használatos, tehát csakis Magyarországon és Galiciában | szlov. (magyarországi s vele érintkező nyelvj.) *határ* 'territorium, gegend, landschaft; grenze' (Plet.) | szerb és horv. *hȁtār* (alakv. *ȁtār* Vuk[3]; ma csak a Bácskában él, l. Vuk[3]; a szóra adatok a XIV. század óta; helynevek is: *Hȁtāri*, l. horvát Akadémia nagy szótára) 'regio, ager, fines, gebiet'.

C) Morvaországi tót (valachoknál) *kotár* 'territorium civitatis vel pagi' (Jungmann; Bartoš, Dial. mor. I, 223) | tót nyelvj. *kotár* 'chotár, territorium' (Kálal, Slov. slovník) és 'gebiet, ländereien' (Bern., EtWb. 386) | szerb és horv. *kòtār* (adatok a XIV. század óta; *Kotar*, *Kotari* hn.-ek Zára vidékén, Zágráb és Varazsd megyében, l. horvát Akadémia nagy szótára) 1. 'territorium civitatis vel pagi, districtus'; 2. 'fines, limes'; 3. 'zaun um den heuschober' (Mikl., EtWb.; Bern. i. h.) | szlov. *kotár* 'der bezirk, der distrikt' (Pleteršnik).

Amint a felsorolásból láthatjuk, a magy. *határ* (ómagy. *chatár*) szóhoz hasonló szavak csupa olyan nyelvekben jelentkeznek, amelyekben más magyar eredetű szavak is vannak, s amely nyelvekkel és népekkel a magyarságnak különben is hosszú időn át tartó érintkezése volt. S az *A*) alatti oláh *hotar* szót mindenki, aki vele foglalkozott, magyar eredetűnek tartja (Cihac II, 507; Mândrescu; Ásbóth: NyK. XXVII, 336; Tiktin, Wb.; Treml: UngJahrb. IX, 290).

A *B*) alatt felsorolt szláv nyelvi *chotár*, *hotár*, *hȁtār*, *határ* stb. szavakról Budenz: NyK. VI, 304 (innen Mikl., EtWb. 86) azt véli, hogy talán az ő átvételük a magy. *határ*; a kutatók túlnyomó többsége azonban e szláv nyelvi szavakat magyar átvételeknek tartja az illető nyelvekben (Miklosich, Fremdwörter, idézve NyK. VI, 304; Halász: Nyr. XVII, 305; Munkácsi: NyK. XVII, 111; a horvát Akadémia nagy szótára *hȁtār* szónál; Pleteršnik; Melich: NyK. XXIX, 344; Bern., EtWb. 386 és Nyr. XLVI, 264). S amikor e szláv szavakról Mladenov azt próbálta bizonyítani, hogy ősszláv nyelv korabeli germán átvételek (Sbornikъ za nar. umotv. Kniga XXV. Sofija, 1910.), Sobolevskij: Arch. f. slav. Phil. XXXIII, 481 e kísérletre azt írta, hogy a *chotar* szó annyira zárt szláv nyelvi területen előforduló szó, hogy ős-szláv nyelvi korból származónak nem lehet tartani. A magunk részéről meg azt tesszük hozzá, hogy sem úgy, ahogy Mlade-

NOV származtatja, nem származtatható, sem pedig az általunk fentebb felsorolt német szavakkal nem függhet össze.

A *C*) alatti morva- és magyarországi tót *kotár*, szerb és horv. *kòtâr*, szlov. *kotár* szavakról MIKL., EtWb. 86 s utána BERN., EtWb. 386 azt hiszi, hogy „talán" az ófn. *kataro* (*gataro*) 'gatter, als tor oder zaun' átvételei. E származtatásnak igen nagy hangtani és jelentéstani akadályai vannak, s azért a horvát Akadémia nagy szótára, úgyszintén a PLETERŠNIK-féle szlovén szótár azt írja, hogy ez a *k* hangon kezdődő alak is a magyar *chatár* > *határ* szóból való lesz. A szókezdő *ch*-nak *h*-val való váltakozása nem volna példátlan. Így szlov. *Hočevje* helynévnek van *Kočevje* változata (a szlovén *h* szó elején *ch*-nak is hangozhatik, l. LESSIAK, Die kärnt. Stationsnam. 45), s innen ném. *Gottschee* (a hely neve: szlov. *hočev* < *hoče* SKOK: Indogerm. Jahrbuch XII, 276) | tót *chcieť* és *kcieť*, *chlopáň* és *klopáň* | cseh *křen* < ó-cseh *chřeň* | ó-szerb, szerb *kursarь*, *gûsâr* ⌣ *churьsarь*, *hùsâr* (BERN., EtWb. 649). Nem lehetetlen tehát, hogy a szláv *kotār* csupán változata a szláv *chotār*-nak.

A magy. *chatár* > *határ* ⌣ *hotár* tehát szláv eredetű szó sem lehet s ezt nemcsak az támogatja, hogy csupán olyan szláv nyelvekben van meg, amelyekben különben is régi magyar hatások vannak, hanem az is, hogy a szláv szó sem a szlávságból, sem a németségből, germánságból meg nem fejthető.

*

Az alábbiakban megkísérlem bebizonyítani, hogy a *határ* eredeti magyar szó. Ebből aztán önként következik, hogy a fentebb idézett nyelvek hasonló jelentésű és hangalakú szavai csakis magyar eredetűek lehetnek.

Nézetem szerint a *határ* szó a *hat* ige származéka. A gondolat nem új. Így származtatta e szót a Debreceni Grammatika 264, KASSAI II, 381: „Annak határa . . . a' meddig terjed az ő hatalma és birtoka" és CzF.: „azon vonal, mely kijelöli, meddig *hat* valaminek ereje, működése, terjedelme".

A régi nyelvben a *hat* igének három jelentése van. Ezek:

1. 'posse, können': „Semyt nem *hat*: nihil potest" JókK. 5; „Nem *hać* eg̃ fűrtőt feierre tenned: non potes unum capillum album facere" MünchK. 22 (l. ez idézeteket NySz. is); „nem *hath*: non potest" SermDom.; „*hat* auag tart hatalmat: habet potestatem" uo.; „*hacz* mondanod: potes dicere" uo. (l. ez idézeteket SZINNYEI, HB. 30); mindenható (első adat: mendenhato JókK. 7): omnipotens. — A *hat* ige ebben a jelentésben elavult; mint képző azonban ma is él, vö. *jöhet*, *mehet* stb. (első adatok: *mulchotia* HB., *sciulhessen*, *maradhassun*, *leyessen*, *tudhotiuc*, *illethet*, *lelhet-*

neyńc KT., *mechettuala* JókK. 73 stb.) (l. SIMONYI, TMNy. 380, HORGER: MNy. IX, 346).

2. 'possidere, besitzen': „Mester mi teuėn *hatom* az ŏrŏc eletet" MünchK.: Luk. X, 25 (= „Jo mester mit teuėn b i r o m az ŏrŏc ėletet" MünchK.: Luk. XVIII, 18): „vitam aeternam possidebo" (l. NySz. is). — A *hat* ige ebben a jelentésben szintén elavult.

3. 'valahová, valameddig, valamire hat; dringen, eindringen, wirken, penetrare, progredi, vim habere, efficacem esse'. E jelentésre első adataink a XV. század óta vannak (vö. *meghat* JókK.-ből NySz.).

E jelentések közül a NySz. a *3.* alattit, vagyis a 'penetrare, progredi' jelentést veszi elsőnek, eredetinek s ebből fejlődöttnek tartja a 'posse, können' → 'possidere, besitzen' jelentéseket. Jóllehet a *hat* igének az osztjákban *χat-* 'előremegy' jelentésű ige felel meg, mindazonáltal azt hiszem, hogy a 'posse, können' az első, az eredetibb értelme, s ebből fejlődött a 'possidere, besitzen' és a 'penetrare, progredi, efficacem esse, vim habere'.

Ezt a jelentésfejlődést igazolja nézetem szerint a *ható* ebben: m i n d e n*ható* 'omnipotens' és a *hatalom* 'potentia; data p o t e s t a s, plenipotentia; v i o l e n t i a', s ezt a *-hat, -het* 'p o s s e, können' képző. Ezek a származékok, illetőleg ez a képző ebben a jelentésben, illetőleg funkcióban régibbek nyelvemlékeinknél (vö. „*Mendenhatto*: omnipotens" JókK. 7 | *hotolm* HB.; *Hotolmos* szn. 1240 kör. [OklSz.] | *mulchotia* HB. és l. fentebb a *-hat* képzőről).

A *határ* szó a többek közt 'territorium, districtus, gebiet' jelentésű is (l. NySz.). Arra, hogy egy 'bírás, hatalom, parancsolás, valamivel rendelkezés' jelentésű szónak 'valaki bírása, hatalma, parancsolása alatt álló vidék, környék, terület' jelentése fejlődik, igen is van példa. A német *gebiet*, amely a *gebieten* 'parancsolni, valamivel rendelkezni' igével azonos etymonú, eredetileg a. m. 'bereich des befehlens', ebből: 'distrikt, über den sich eine regierung erstreckt' s innen általában 'bezirk, bereich, terület, környék' (l. PAUL, DWb.[2]). Az or. *vólostь* 'der amtsbezirk: mehrere dörfer eines gutsbezirkes, die unter gemeinsamer gerichtsbarkeit und verwaltung stehen' (PAWL.), a lengy. *włość* 'dorf, landbesitzung, gut, gutbesitztum', a cseh és tót *vlast'* 'haza, hon' eredeti jelentése 'potestas, macht' (vö. szerb *vlâst* 'macht', bolg. *vlastь* 'ua.', l. MIKL., EtWb. *veld-* alatt). Ugyancsak 'potestas' az eredeti jelentése a lett *vlàsts* 'reich, staat, gebiet, gemeinde' szónak is (l. TRAUTMANN, Baltisch-slavisches Wb. 340).

A *hat* 'posse; possidere' igének tehát lehet olyan névszói származéka, amelynek 'territorium, gebiet' a jelentése.

Nem hiszem, hogy ez a lehetőség ne lett volna ismeretes akár BUDENZ, akár más nagyérdemű kutatónk előtt. Nem

tartom ugyanis valószínűnek, hogy csak azért nem hitték a *határ* szónak a *hat* igéből való származásában, mert hasonló szó a szláv nyelvek egy részében is van (l. BUDENZ: NyK. VI, 304). Hajlandó vagyok azt hinni, hogy a származtatást egyrészt az *-ár* képző miatt nem tartották helyesnek, másrészt pedig azért, mert a *határ* szó jelentéseinek a fejlődését így képzelték: 1. 'acervus, cumulus, haufen'; 2. 'fines, limes, meta, grenze'; 3. 'territorium, gebiet'.

A magyar *-ár, -ér* igéből képez neveket (BUDENZ, UAl. 30., 49. §.; SIMONYI, TMNy. 499; SZINNYEI, NyH.[7] 90; nem helyesen az idetartozó szavakról SZILY: Nyr. XXXI, 177; teljesen hibásan a képző eredetéről LACZKÓ: Nyr. XXXVI, 302). Az így képzett nevekben főleg a cselekvő van kifejezve. A képző tehát főleg nomen agentis-eket alkot; vö. *buvár, csapodár* v. *csapondár, csipér* (v a s), *csiszár, fehér, foglár, folyár, folyondár* (vö. NÁTLY és l. Nyr.-kalauz), *gyopár, hajtsár, kajtár, kopár, lüér* 'lövő' (elavult), *tündér, vezér.* — A *töltsér* szó azonban azt az eszközt jelenti, amellyel a töltést: a cselekvést végezzük. Ez tehát már nomen instrumenti.

Tudjuk mármost azt, hogy a fgr. nyelvekben, így a magyarban sok esetben ugyanazon képzővel alkotott szó lehet cselekvő és szenvedő értelmű egyaránt, más szóval ugyanaz a deverbalis névszóképző nemcsak cselekvő, hanem szenvedő értelmű névszót is alkothat (vö. legutoljára GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 13); így *kaszáló* e m b e r: *kaszáló* r é t, *ivó* e m b e r: *ivó* v í z, *olvasó* f i ú: *olvasó* k ö n y v; *vert* h a d, de *várt* l e á n y 'aki várt' stb.

Az *-ér* képző is ilyen képzőnek látszik. Szenvedő értelem van a *fűzér* szóban, amely a. m. 'amit felfűztek, ami fel van fűzve, ami fűzni való': „Linea margaritarum: Füzött rend gyöngy, *Füzér* gyöngy" id. SZILY, NyÚSz. PP. 1708-ból (az 1762. és a többi kiadásban: „Füzött rend gyöngy, *Füzér* gyöngy") | „*Füzér*: a'mi fel-van füzve, v. füzni-való. *Füzér* gyöngy, füzött rend-gyöngy. Fel-aggattya a' *füzéreket* (a' felfüzött gyümöltsöt, szöllö-fürtöket) a' házbann" SzD.[2] (l. Nyr. VII, 62, XXXIII, 274 is) | *fűzér-füge* 'fűzött füge, koszorú füge' Nyr. XXXI, 584, XXXII, 398 | *fűzér* (paprika-) vagy k u k o r i c a *fűzér* Nyr. XXXII, 398.

Ilyen szenvedő értelmű a *határ* szó is; jelentette kezdetben azt a teret, térséget, planities-t, azt a mezőt, földet, amelyet valaki vagy valami *hat*: 'hatalmában tart, bír'. Ebből a jelentésből fejlődött aztán a 'fines, limes, grenze', majd a határjelnél az 'acervus, haufen' s végül általában a 'rakás' (MTsz.) értelem.

A kifejtettek alapján tehát az a legvalószínűbb, hogy az ó-magyar *chatár*, ebből későbbi és mai magyar *határ* (alakv. *hotár* OklSz., NySz., MTsz.) az ó-magyar *chot*, későbbi *hat* (alakv. *hot* NySz., MTsz.) ige származéka (az ó-magyar

chatár: *chot* viszonyára vö. ó-magyar *hálál*: *hol*, l. GOMBOCZ: Klebelsberg-Eml. 155—61). — A német *hattert*, *hotter* stb., a szláv *chotár*, *hătâr*, *kòtâr* stb., az oláh *hotar* pedig magyar jövevények. MELICH JÁNOS.

Micolt.

Ismeretes, hogy Attila utolsó nejét, akivel végső nászát üli a világ réme, a magyar hun-történet első elbeszélője, Kézai Simon, az összes nyugati forrásoktól eltérően nem *Ildico*-nak, hanem *Micolt*-nak nevezi. Ide vonatkozó helye így hangzik: „Tunc interea Bractanorum Regis filiam *Micolt* nomine sibi adducunt ad amandum supra formam humanam pulchriorem, quam quidem adamasse intantum perhibetur, quod excessit modum in habendo. Eadem enim nocte, cum ipsam carnaliter cognovisset, plus excesserat more solito in potando, et usu coitus pro velle [puelle] consumato, ex eius naribus supine dormienti sanguis est egressus, qui locum liberum non habens exeundi, in meatum gutturis introivit, ubi coagulando prepediens anhelitum, metum orbis suffocavit. *Micolt* vero de somno excitata, dum suum dominum crebris motibus excitasset, nec se movere potuisset, corpus cernens frigidatum et privatum calore naturali, eiulando cubicularios regios ad se evocans, suum dominum exclamavit introisse universe viam carnis. Qui quidem terribiliter exclamantes ad palatii hostia universos vigiles fecerunt cursitare. Sepelierunt eum in loco superius memorato, cum Wela Kaducha et aliis capitaneis."

Az eddigi kutatás már sokszor megállapította, hogy Kézai e helyén csupán Jordanes elbeszélésének távoli visszhangja (pl. DOMANOVSZKY SÁNDOR, Kézai S. mester krónikája 65). Nem árt azonban, ha Jordanes szövegét pontosan szembe állítjuk Kézaiéval: „Qui ut Priscus istoricus refert, exitus sui tempore puellam *Ildico* nomine decoram valde sibi in matrimonio post innumerabiles uxores, ut mos erat gentis illius, socians eiusque in nuptiis hilaritate nimia resolutus, vino somnoque gravatus resupinus iaceret, redundans sanguis, qui ei solite de naribus effluebat, dum consuetis meatibus impeditur, itinere ferali faucibus illapsus extinxit. ita glorioso per bella regi temulentia, pudendos exitos dedit. sequenti vero luce cum magna pars diei fuisset exempta, ministri regii triste aliquid suspicantes post clamores maximos fores effringunt inveniuntque Attilae sine ullo vulnere necem sanguinis effusione peractam puellamque demisso vultu sub velamine lacrimantem. tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncata informes facies cavis turpavere vulneribus, ut proeliatos eximius non femineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virile." (Getica XLIX. MonGerm. Auct. Antiquiss. V, 123.)